

AMERİKAN PRAGMATİZMİ VE GÜNCEL YAŞAM DÜNYASI

Erhan Atiker

Pragmacılık Aristo'nun hocası Plato'nun ide'ler alanını eleştirisiyle başlayan ve yakınçağa kadar devam etmiş bulunan felsefi tartışmaların sonucunda ABD'de bellibaşlı bir felsefe akımı olarak ortaya çıkmış ve bilim felsefesi, sosyoloji ve sosyal psikoloji'nin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Eylem ve yaşam deneyimi, bilginin ve düşüncenin kaynağı olarak bu felsefenin merkezi kategorilerini oluştururlar, dolayısıyla pozitivist felsefe ile arada benzerlik kurulabilir.

Pragmacılıkla pozitivism'in en belirgin ortak yanı dogmaya ve metafiziğe karşı olmaları, ilk nedenler, ilkeler, kategoriler yerine sonuçlara ve olgulara önem vermeleridir. Her ikisinde de bilginin kesinliği deneyciliğin yöntemiyle sağlanır. Diğer taraftan pozitivism'de doğrulanabilme ilkesi geçerlidir. Bulunan çözümler deneysel biçimde doğrulanabilmelidir. Böylece sosyal bilimlerde de değer yargularından arındırılmış bir biçimde araştırma yapmak olanağı bulunduğu ve bunun gerekliliği savunulmuştur. Buna karşılık pragmacılık'ta değerler halihazırdaki davranışlarla ilintili oldukları ölçüde gözardı edilemez¹. Görüldüğü gibi pozitivism ile pragmacılık arasındaki çok önemli bir fark, değerler karşısındaki tutumdan kaynaklanır. Bunun sonucunda gerçeğin bulunması yöntemlerinde de farklılıklar ortaya çıkar.

Amerikan pragmatizmi Charles S. Peirce ve William James tarafından kurulmuş ve John Dewey ile George H. Mead tarafından Chicago okulunda devam ettirilmiştir. Pragmacılık, eyleme

1 The American Pragmatists, edited by M. R. Konvik and G. Kennedy, New York 1960, s. 11.

merkezi bir önem vererek gerçeği aradığı için rasyonel eylemi ön plâna çıkartması gerekiyordu, bu yüzden Dewey, araççılık diye bilinen araçsal ussallığa öncelik verirken Mead, «iletişimsel ussallık» diye tanımlanabilecek diğer bir tür ussallığı düşüncelerinin odak noktası haline getirmiştir. Bu rasyonellik türlerinin her birinin gerçekleştirilmesi için ise ağırlıklı olarak iki ayrı tür sosyal eylemde bulunulması gerekir. Şöyle ki, araçsal ussallığı gerçekleştirmek için araçsal eylem, iletişimsel ussallık için ise simgesel karşılıklı eylem (etkileşim), başka bir deyişle diyalog kurmaya yönelik dil iletişimi.

Araççılık, «düşüncenin berraklaştırılması» amacını gerçekleştirme yöntemidir, ancak Amerikan yaşamının eylemi kendi başına amaç yapan ve amaçları çok dar ve pratik olarak tasarımıyan yanlarına karşıdır², çünkü araççılığın temel düşüncesine göre eylem ve fırsat yaşamı daha rasyonel kılabildikleri ölçüde kendilerini haklı kılabilirler. Eylem rasyonel olmalı ve düşünce yaşamda merkezi bir yere sahip olmalıdır. Dewey'in herşeyden önce üzerinde durduğu konu, zekâ'nın arzu edilen ve mutlu bir geleceğin tek garantisi ve kaynağı olarak görülmesi gerektiğidir³. Görüldüğü gibi pragmacılık eylemi yaşamın asıl amacı yapmamış ve düşünce ve rasyonel etkinliği, çıkarların ve kârın özel amaçlarına indirgememiştir, bu gibi yanılgılar Amerikan yaşamının özellikleriyle pragmacılığı özdeş tutmaktan ileri gelmektedir.

Ancak öğrencisi Randolphe Bourne'nin belirttiği gibi Dewey'in değer etiğinde değerlerin nasıl yaratıldığı konusunda belirsizlik bulunmaktadır. Bu nedenle de hemen her etkinliğin amacına ulaştığı taktirde değerli bulunması gerektiği başkaları tarafından kolayca ileri sürülmüş ve bu nedenle de arzu edilebilir ya da değeri olup olmadığına bakmaksızın köşeyi dönüp bir yerlere varmaya prim veren Amerikan düşüncesiyle Dewey'in kuramı arasında benzerlik kurulabilmiştir⁴. Diğer taraftan Dewey araçsal eyleme verdiği bu öncelik yüzünden öznelarası iletişimin ve diyalogun önkoşulla-

2 Dewey, John; «The Development of American Pragmatism», The Philosophy of John Dewey, edited by J. J. McDermott, New York 1973, s. 44.

3 Dewey, a.g.e., s. 56.

4 Mills, C. Wright; Sociology and Pragmatism, New York 1966, s. 410.

rını yeterince çözümlenemeyen olanağını bulamaz. Pragmatizmin bu eksikliğini George H. Mead giderecektir.

Mead'ın sosyal psikolojisinin en önemli yanı bireysellik ve toplumsallığı birbirinden ayrılmaz iki öge olarak yorumlamasıdır. Başka bir deyişle, insan toplumsallaşmadan bireyselleşmez ve bu yüzden de birey toplumdan bağımsız bir varlık olarak kabul edilemez. Mead'ın çıkış noktası da toplumsal yaşam deneyimi ve bunu yaratan kişilerarası dil iletişimi yani simgesel karşılıklı eylemdir. Böylece, kurulu bir sosyal düzenin devamlılığı, kişinin iletişim deneyimi kazanmasına koşul olarak topluluk içinde sosyalleşmesi ile olanak bulur⁵.

Kişi iletişim deneyimi sonucunda sosyalleştikten sonra artık her zaman için başkalarına kullandığı sözlere karşılık onlardan ne gibi tepkiler alacağını önceden içinde yaşatabilir. Bu ise sosyalleşmiş kişinin içinde yaşadığı topluluğu kişileştirmiş ve Mead'ın deyimiyle «genelleştirilmiş öteki kişi»yi içselleştirmiş olması anlamına gelir. Başka bir deyişle, kendi simgesel eylemlerine «genelleştirilmiş öteki kişi»nin nasıl bir karşı eylemde bulunacağını sosyalleşmiş kişi doğrulukla tahmin edebilme yeteneğine sahiptir. Mead, böylece düşüncenin oluşumu ile ilinti kurmaktadır, şöyle ki, düşüncenin oluşum süreci Ego ile «genelleştirilmiş öteki kişi» arasında kişinin içinde kurulan diyalogla özdeştir. Kişi kendisini «genelleştirilmiş öteki kişi»nin yerine koyup Ego'ya sanki nesne imiş gibi bakabildiğinde düşünce yeteneğini kazanır⁶. Böylece kişiliğin Ego ve «genelleştirilmiş öteki kişi»nin karşılıklı eylemleriyle oluştuğu açıklanmış olur. Diğer taraftan kişi yeteneklerini geliştirdikçe başkalarına belli alanlarda üstünlük sağlayarak yapması gerekenin ne olduğunu onlardan daha bağımsız olarak belirleyebilir. Böylece yetenek üstünlüğü ile de bireysellik gelişmesi sağlanmaktadır. Mead, buradan belli bir toplumun başka toplumlarla ilişkileri açısından da sonuçlar çıkarır, şöyle ki, bir grup ya da toplum başka bir topluma karşı yetenekçe herhangi bir alanda üstünlüğü kanıtlarsa kendisini de gerçekleştirmiş, onur kazanmış ve kendisine saygısını devam ettirmiş olacaktır⁷. Örneğin Roma'lular Akdeniz dünyasını

4 Mead, George H.; *Mind, Self, and Society*, Chicago and London 1967, s. 1.

6 Mead, a.g.e., s. 73.

7 Mead, a.g.e., s. 205 ve 207.

önce askeri güçlerine dayanarak altetmişler ancak bundan sonraki evrede hukuku geliştirerek devlet idaresi konusunda egemen oldukları toplumlara yetenekçe de üstünlük sağlayıp onlar üzerindeki egemenliklerini haklılaştırarak daha yüksek bir toplumu gerçekleştirmişlerdir⁸.

Diğer yandan Mead'e göre demokrasi, birey ve grupların hem birbirine yetenekçe üstünlüğünü hem de birbirlerine olan eşitliğini içerir. Başka bir deyişle bireyler ve gruplar birbirlerinin haklarına saygılıdır ama aynı zamanda yetenek rekâbeti içindedirler. Milletler Cemiyeti tasarısının temelinde de ona göre bu fikirler yatar⁹. Böylece evrensel demokrasinin nasıl kurulacağı da anlaşılmuş oluyor. Nasıl ki bir demokratik toplum içinde yurttaşlar arasında hukuksal eşitlik ama değişik yeteneklerinden dolayı sosyal eşitsizlik varsa, toplumlar arasında kurulacak evrensel demokraside de Mead'e göre toplumlar birbirine eşit sayılacak ancak yetenekçe üstün olan ulusların daha saygın bir konuma sahip olmaları haklı görülecektir. Yukarıdaki görüşler Amerikan karakterinin tipik iki özelliği olan başarı ve eşitlik değerlerinin birarada geçerliliğini haklılaştırıcı niteliktedirler. Bunun için konuyu biraz da Amerikan karakteri açısından inceleyelim.

Amerikan toplumbilimcisi David Riesman'ın 1950 yılında yayınladığı ve Amerikan karakterini konu alan «Yalnız Kitle» adlı kitabında Birleşik Amerika'da yaygın olan iki tip kişilik incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Bu idealtiplerden birisi «içten yönetilen tip», diğeri ise «başkasınca yönetilen tip» olarak bilim kitaplarına geçmiştir. İçten yönetilen tipin görece olarak değişmeyen ve bağımsız bir karakteri olup onun çeşitli durumlarda nasıl davranacağına ilişkin kararlarında klavuzluk işlevi görür¹⁰. Başarı elde etmek için kıyasıyla çalışmak bu tipin önemli özelliklerinden biridir. Tüketimi bile başkalarına karşı statü üstünlüğünü kanıtlamak amacıyla yapar¹¹. Kısacası içten yönetilen kişi hem tüketiminde hem de üretim eylemlerinde kendisini devamlı başkalarıyla rekabet içinde olarak algılar, diğer taraftan servetini, gücünü ve saygınlığını artır-

8 Mead, a.g.e., s. 286.

9 Mead, a.g.e., s. 287.

10 Riesman, David; Die Einsame Masse, Hamburg 1974, s. 32.

11 Riesman, David; a.g.e., s. 128.

mak çabasıdır. Riesman'ın «ahlâkçı» diye de tanımladığı bu tipte çalışmaya kutsal prim veren püriten etiğinin izleri kolaylıkla bulunabilir.

«İçten yönetilen tip»in tersine «başkasınca yönetilen tip»in davranışlarını sosyal çevresini oluşturan statü grubu ve onları etkileyen medyalardan aldığı mesajlar yönlendirir. Bu tip, statü grubuna tamamen uyum içinde bulunmak zorunluluğu dolayısıyla değişen bir karaktere sahiptir ve bu yüzden de karakteri «içten yönetilen tip» te olduğu gibi kendisini yönlendirici olmaktan çıkar.

Riesman yukarıda sözü edilen iki sosyal tipin Amerikan toplumunda birbirleriyle rekabet içinde bulduklarını ve hizmet sektörünün endüstri sektörünü aşarak orta sınıfın genişlemesi ile birlikte «başkasınca yönetilen tip»in başat duruma geçtiğini, Amerikan toplumunda yine de varlığını sürdürebilen «içten yönetilen tip»in yerini ilerde tamamen alacağını ve aynı sosyal değişme sürecinin tüm Batı toplumlarında tekrarlanacağını ileri sürmüştü ancak bu açıdan eleştiriye uğramıştır. Örneğin Seymour M. Lipset'e göre Amerikalı'nın davranışını iki başat değer olan başarı ve eşitlik değerlerinin karşılıklı etkileşimi belirler¹². Amerikalı hem herkesin birbirine eşit olmasını, hem de kendisinin başkalarına yetenekçe üstünlüğünü kanıtlamak, onlardan daha başarılı olmak ve böylece kendini gerçekleştirmek çabasıdır. Eşitlik değeri Lipset'e göre «başkasınca yönetilen tip»e özgün olan öğedir. Başarı değerinin ise «içten yönetilen tip»in gerçekleştirmek istediği amaç olduğunu belirtmişim. Bu yüzden sözü edilen iki tipten birinin silinip diğerinin onun yerini alacağı yerde ikisininde Amerikan karakterinin iki başat özelliğini yansıttığı ileri sürülmüştür. Ayrıca 19. yüzyılda Amerika'ya gidip gözlem yapan çok sayıda Avrupalı seyyâh, daha o zamanlar Amerikalı'da «başkasınca yönetilen tip»in özelliklerini keşfederler. Örneğin solcu İngiliz Liberali Harriet Martineau 1830'larda «genel kanılara tapmak bugün Birleşik Amerika'da geçerli olan dindir» demek zorunluluğunu duymuş, Tocqueville ve Ostrogorski ise Amerika'da başkalarına uyumluluğun politik ve entellektüel yaşamda gerçek bireysellik ve yaratıcılık için tehdit

12 Lipset, S. M.; The First New Nation, New York 1963, s. 101.

oluşturduğunu ve elitlerin konumlarını koruyabilmeleri için kamuoyunun esiri olmak zorunda kaldıklarını ileri sürmüşlerdir¹³.

«Başkasınca yönetilen tip»in Riesman'ın savladığı gibi kitle toplumunun başat bir özelliğini yoksa Amerikan toplumunun eskiden beri varolan karakteristik bir niteliğini olduğu tartışma götürür bir özellik taşımaktadır. Ancak burada önemli olan günümüz Amerikan toplumunda başarı ve eşitlik değerlerinin ne gibi bir öneme sahip olduklarıdır. Amerika'daki fırsat eşitliği yani rekabet koşullarının kişiler için görece olarak eşit olması onların çeşitli yeteneklerini geliştirerek daha ayrıcalıklı sosyal statü elde etmelerine olanak vermektedir. Başka bir deyişle koşulların eşitliği sosyal hareketliliği artırırken kişilerin sahip oldukları statüde kalıp kalmayacakları statü rekabeti yüzünden belirsizleşmektedir. Böylece Amerika'da sosyal eşitsizlik başarı ilkesiyle haklılaştırılmakla birlikte rekabet içinde bulunan kişilere daha yüksek statüye sahip olmak için eşit şans verme ilkesi'nde önemsenmektedir. Ancak burada bir sınırlama yapmak gerekiyor, şöyle ki, Amerikan toplumunda başarı ve eşitlik değerlerinin birarada geçerli olmasına karşın toplumun din, mezhep ya da ırk bakımından azınlık oluşturan bazı kesimlerinin genellikle fırsat eşitliğinden yararlanamadığı da bilinen bir gerçektir.

Amerikan pragmatizminin araççılık yanının kişisel başarıya yönelik eyleme ağırlık vermesine karşı bu felsefe akımının Amerikan karakterinin diğer özgün ögesi olan eşitlik değerinden esinlenmiş olduğu da yadsınmaz, çünkü pragmatizmin kurucuları bilimsel ve sosyal gerçeklere öznelarası diyalog yoluyla varılabileceğini ileri sürmüşlerdir, örneğin Peirce'e göre gerçek ancak bir araştırmacılar topluluğu içinde geliştirilen diyaloglar sonucunda belirlenebilir. Diyalogun başta gelen önkoşulu ise tartışmacıların eşit konum ve söz hakkına sahip olmalarıdır. Bununla birlikte pragmatizm diyalog yöntemiyle gerçeğin nasıl bulunabileceğine ilişkin düşüncelerini yeterince geliştirememiş ve kendisiyle çelişkiye düşerek araçsal ussallığın gerçekleştirilmesi ile yetinmiştir. Bunun sonucunda araştırma sürecinin öznesi yine de araştırmacı ya da gerçeği arayan birey olarak kalır; oysa diyalog yöntemine göre özne

13 Lipset, a.g.e., s. 108.

zorunlu olarak öznelerarası temele kaydırılmalı ve araştırmacı özne birey değil araştırmacılar topluluğu olarak tasarlanmalıydı. Bu gerçeğe varabilmek için ise araçsal eylemin pragmatik çerçevesinin aşılması gerekiyordu.¹⁴

George H. Mead simgesel karşılıklı eylem (etkileşim) kavramıyla bu çerçeveyi aşıp sosyalleşme ve bireyselleşme olgusunu açıklamışsa da evrensel demokrasi üzerindeki açıklamalarında diyalogun önkoşullarına ve diyaloga yönelik eyleme, başka bir deyişle eşitlik değerine başarıya görelilik olarak gereken önemi vermemiş, Dewey ise araçsal eyleme verdiği öncelik yüzünden Amerikan toplumu içindeki egemenlik konumlarını yeterince sorunsallaştıramamıştır¹⁵. Amerikan pragmatizminin rekabet, yetenek ve başarı ilkelere gereğinden fazla değer biçmesi, toplum eleştirisi olanaklarını sınırlamış ve kendi içinde bu sorunun aşılabilmesi için günümüzde pragmatik gerçekliğin eylem boyutunda dil pragması ya da evrensel pragma çerçevesinde tartışılmasını zorunlu kılmıştır.

14 Bkz., Habermas, Jürgen; *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt/M 1981, s. 178.

15 Bkz., Mills, a.g.e., s. 417.